

УДК 94 (477) "19"
К 59

Олександр КОЗІЙ

ВТЯГУВАННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМУ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ТОВАРНО- ГРОШОВИХ ВІДНОСИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті аналізується розвиток товарно-грошових відносин у поміщицьких господарствах Поділля та характеризуються його соціально-економічні наслідки. Вказано на виникнення в процесі цього розвитку глибокого протиріччя, яке стало одним із важливих факторів скасування кріпосного права в Росії.

Ключові слова: поміщики, поміщицькі маєтки, товарно-грошові відносини, Подільська губернія, кріпосництво, селяни.

Питання соціально-економічної історії України ХІХ ст. хвилювали і будуть хвилювати сучасних істориків, науковців, усіх, хто цікавиться минулим своєї країни і є не байдужим до її майбутнього.

Аспекти соціально-економічного розвитку України у ХІХ ст. порушувались у працях багатьох українських та зарубіжних істориків. Серед інших слід згадати великі за обсягом узагальнюючі праці І.О.Гуржія [2] та Е.Д.Сташевського [10]. Проблеми зародження і утвердження капіталістичних відносин у першій половині ХІХ ст. досить повно було висвітлено у працях В.Теплицького [11], О.Нестеренка [8], М.Дружиніна [5] та багатьох інших. Однак, питання соціально-економічних відносин у поміщицьких господарствах на регіональному рівні потребують ширшого висвітлення і ґрунтовнішого дослідження, оскільки сучасні історики їх не розглядали.

© Козій Олександр, 2006

Метою даної статті є аналіз становлення і розвитку капіталістичних відносин у поміщицьких господарствах Поділля та з'ясування соціально-економічних наслідків цього процесу.

У першій половині ХІХ ст. все більше розвивались товарно-грошові відносини, які руйнували натуральне господарство, відкривали шлях до капіталістичного способу виробництва.

Пристосовуючись до потреб ринку поміщицькі господарства Подільської губернії збільшували виробництво товарного хліба, особливо пшениці. Чимала кількість хліба вивозилась за кордон, з нього варили багато пива, виготовляли досить горілки, надлишок якої також вивозився за кордон [2, 55].

На поч. ХІХ ст. значно зросла площа під посіви пшениці, ячменю, жита, вівса. На цей час поміщицькі господарства намолотили 5 139,4 тис. четвертей зерна, з яких 36 % хліба продали. В наступному вивіз хліба збільшувався. За межі губернії пшеницю вивозили до Одеси, в Галичину й інші місця [1, 10, 10 зв.]. У 1840 р. лише до Одеського порту з Подільської губернії було вивезено 0,5 мільйона четвертей зерна [7, 18]. Вивіз хліба з Подільської губернії дорівнював вивозу хліба з Київської, а не рідко й перевищував його [2, 55].

Товарно-грошові відносини проникали і в селянські господарства, але значно повільніше, ніж у поміщицькі. В Подільській губернії на одну рев'язьку душу припадало всього 1,23 десятин землі. При тодішніх умовах обробітку поля такий наділ ледве міг прохарчувати селянську сім'ю. За даними на 1843 р. на Поділлі із зібраних 5 475 239 четвертей хліба 51,5% належало поміщикам і 48,5% селянам. Отож, на одне поміщицьке господарство в середньому припадало 585 четвертей хліба, а на селянське – 2 четверті. Зрозуміло, що у своїй більшості селянські господарства не тільки не були спроможними продавати надлишки хліба, але й самі часто його підкуповували [7, 115].

У поміщицьких господарствах також займались вирощуванням тютюну, проте природні умови не сприяли його великому поширенню. У 1844 р. у Подільській губернії було зібрано всього 13 тис. пудів тютюну, з яких продано 4,6 тис. пудів. На 1858 р. посівна площа тютюну становила 200 десятин. Це все ж менше, ніж у будь-якій іншій губернії Південно-Західного краю [2, 59].

Великого значення у товарному виробництві набуло тваринництво. Тільки у поміщицьких маєтках у 40-х рр. налічувалось понад 300 тис. тонкорунних овець [7, 117]. Ще в кінці XVIII ст. у с. Міньковцях Ушицького повіту виникла перша на Хмельниччині капіталістична суконна мануфактура. У 1845 р. діяло вже 65 суконних фабрик, які виробляли товарів на суму 315,6 тис. рублів. У системі великих поміщицьких господарств розвивалось майже все гуральництво. 74 винокурні заводи працювали у Кам'янецькому, і Проскурівському повітах. На них вироблялося на 250,4 тис. рублів горілки і спирту [8, 456 – 459].

Швидко розвивалося цукроваріння. У 30 – 40-х рр. XIX ст. цукрові буряки, за образним висловом очевидця тих подій, перетворилися на “гальванічні іскри”, що заволоділи уявою подільських поміщиків [3, 158]. Тадеуш Бобровський, відомий польський публіцист, у своїх споминах писав, що “Поділля стало колицкою цукроваріння на Україні. А такі люди, як Шпаковський і Нарцис Маковецький були одними з перших, хто практично в домашніх умовах проводив проби цукроваріння у 1835 – 1840 рр.” [12, 29]. У 1848 – 1849 рр. буряками на Поділлі засівалося 4 232 десятини, або 15,3% загальної площі посіву цієї культури в Росії [3, 158]. З 1839 по 1849 рр. у межах сучасної Хмельниччини виникло 13 цукроварень. На 1 грудня 1859 р. у Подільській губернії діяв 31 цукробуряковий завод [9, 43]. До найбільших і найвідоміших належали цукроварні графа Потоцького в м. Збужжя Вінницького повіту; Чарномського в с.Черномені Ольгопільського повіту; Держка в с. Вижньому-Ольчедаєві Могилівського повіту та ін. За вартістю валової продукції ця галузь промисловості швидко випереджала суконну і винокурну. Слід також відзначити найбільші винокурні заводи Юр'євича в м. Бершаді Ольгопільського повіту; Маркевича в м. Ягорлик Балтського; Яловицького в с. Ометинцях Гайсинського повіту. В інших галузях промислового виробництва, що розвивалося в рамках поміщицьких маєтків, виділялися фабрика виноградних вин в маєтку спадкоємців князя Вітгенштейна в с. Кам'янка Ямпільського повіту та паперова фабрика Маковецького в с. Проскурівці Ушицького повіту. Варто зазначити, що державних фабрик і заводів на сер. XIX ст. у губернії не було [4, 37].

Серед інших галузей можна відмітити пивоваріння, обробіток шкіри, виготовлення свічок, виробництво цегли. Виникали металообробні заводи в Слауті, Кропивній, Проскурові. Зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком торгівлі зерном, стало поштовхом до поширення серед селян виготовлення рядовини. Тривалий час чинбарство та кушнірство не виходило за межі домашнього ремесла. Лише в 30 – 40-х рр. в окремих селах Летичівського, Проскурівського та Ушицького повітів селяни почали виробляти шкіру на продаж. За межі ремісництва почало виходити виготовлення одягу (кожухи, взуття). Значного поширення набував деревообробний промисел [6, 18].

Що стосується характеру тогочасних мануфактурних і фабрично-заводських підприємств, то вони були двох типів: капіталістичного і феодално-кріпосницького. До першого належали підприємства, які перебували у власності купців, міщан і селян, а до другого, за деяким винятком, поміщицькі, вотчинно-посесійні і казенні. Названі типи промислових підприємств мали суттєві відмінності. Якщо на підприємствах першого типу застосовувалась вільнонаймана праця, то на підприємствах другого – кріпосна, примусова. Капіталістичні підприємства працювали на широкий ринок, а феодално-кріпосницькі здебільшого на задоволення потреб казни і маєтку. В той же час вже була характерною наявність цілого ряду поміщицьких підприємств, які частково або повністю базувались на вільнонайманій праці [2, 23].

За тодішньою класифікацією промислові виробництва ділилися насамперед залежно від джерел і видів сировини, а саме на ті, що обробляли сировину тваринного й рослинного походження, викопну та на змішані виробництва. Станом на 1863 р. підприємств першої групи було: салотопних 13, свічкових 66, миловарних 13, шкіряних 41, суконних 63; другої – поташних 2, цукроварних 32, маслоробних 1, винокурних 180, тютюнових 9, горілчаних 2, медоварних 1, паперових 1, пивоварних 22; третьої – черепичних та гончарних 22, цегляних 57, скляних 2, нафтових 1, мідних 5, чавунних 1. На базі сировини мішаного походження діяло 7 екіпажних, 1 технічно-землеробське, 16 столярних виробництв [4, 34 – 35].

Про ріст кількості промислових підприємств у Південно-Західному краю у першій половині XIX ст. свідчать дані з наступної таблиці:

Динаміка росту промислових підприємств Правобережжя у першій половині XIX ст. [2, 25]:

Губернії	Роки			
	1825	1832	1854	1860
Київська	107	79	223	236
Волинська	185	219	293	323
Подільська	53	43	210	246

Соціально-економічні зрушення, які відбувались у народному господарстві в першій половині XIX ст., зумовили зростання кількості ярмарків. Влаштуванню нових ярмарків передувало клопотання перед царським урядом місцевих органів влади і окремих поміщиків. Домагаючись відкриття в своїх селах нових ярмарків, поміщики мали на меті як збір грошей за торгові місця, так і наближення ринку збуту до селянських господарств, що полегшувало поміщикам стягати з селян грошові побори. Царський уряд охоче йшов на зустріч клопотанням місцевих органів влади та поміщиків і у великій кількості дозволяв відкривати ярмарки в містах, державних та поміщицьких містечках і селах. Правда, інколи прохання про відкриття ярмарків вирішувалось протягом багатьох років. Наприклад, клопотання про відкриття 4-ох ярмарків у Житомирі "вирішувалось" з 1850 до 1864, у Вінниці про відкриття такої ж кількості ярмарків – з 1839 до 1857 р. Та, не зважаючи, на бюрократичні перепони, вже у 1858 році на Поділлі діяло 56 ярмарків [2, 85].

Суми торгівельних оборотів на цих ярмарках щороку постійно зростали. Так, наприклад, у 1842 р. було привезено продукції на суму 1 624 361 рублів, продано на суму 826 754 рублі, а у 1860 р. відповідно 3 578 754 і 1 494 902 рублі [9, 45]. Поряд з цим відзначалося зростання міської постійної торгівлі, а з нею і збільшення кількості торгових закладів. У Київській губернії у 1825 р. нараховувалось 512 таких закладів, у 1861 їх кількість зросла до 2 871, у Волинській відповідно 227 і 2 588, у Подільській – 322 та 1 983 [2, 150].

Соціально-економічні зміни, що мали місце у першій половині XIX ст., також впливали і на зростання численності міського населення. У 1825 р. у Києві проживало 24 369 мешканців, Житомирі – 13 403, Кам'янці-Подільському – 6 849. А у 1861 р. відповідно – 70 590, 40 564, 22 771. У цілому зростання міського населення Подільської губернії у першій половині і сер. XIX ст. мало такий ряд: у 1811 р. – 42,6 тис.; у 1825 – 55,5 тис.; у 1840 – 82,6 тис.; у 1858 – 120,8 тис. осіб [11, 189].

Становище робітників на підприємствах поміщицької власності більшістю випадків було залежним від їх кріпосного стану. Робітники-кріпаки, які працювали в екіпажній майстерні поміщика Андрієвича (с. Пісочне, Кам'янецького повіту), у середині 1861 р. писали подільському губернаторові, що протягом 13 років вони працювали в майстерні свого поміщика, але не одержували за те ніякої винагороди. "Через це, – заявляли вони, – ми не маємо ніяких засобів для прохарчування своїх сімей. Мало того, що поміщик не платить нам жалування, але й не відводить нам ніякої землі для посіву, а жінки наші відробляють панщину на рівні з іншими селянами" [6, 18].

Крім того, втягування поміщицьких господарств у період кризи кріпосницької системи в товарно-грошові відносини вимагало зростання посівних площ за рахунок зменшення земельних наділів кріпосницьких селян. У селян відбирали головним чином польові наділи. На присадибні ділянки, які були невеликими, поміщики зазіхали рідко. За підрахунками А.З.Барабоє у 1122 маєтках Подільської губернії, з загальної кількості 2054, поміщики відібрали у селян за період 1848 – 1862 рр. 2378,8 десятин, тобто 3,3% селянського присадибного землекористування. Відібрану присадибну землю поміщики в деяких маєтках здавали в оренду чиншовій шляхті, службовцям цукроварень і євреям орендарям, в інших – ставили на них господарські будівлі, цукрові і цегельні заводи, перетворювали в поміщицький город або сад. Польова земля в селян не відбиралась тільки в 119 маєтках (10,6%). В 990 маєтках (88,2%) поміщики захопили частину селянської польової землі, в 13 маєтках (1,2%) – всю землю [1, 85 – 86].

Однак, ступінь розкладу кріпосницького способу господарювання в більшості маєтків, якщо судити тільки з факту захоплення

поміщиками селянських земель (як першої ознаки розкладу феодалізму), ще не досяг у сер. XIX ст. катастрофічного стану; більшість поміщицьких економій у той час ще могла господарювати на кріпосницьких засадах, паразитуючи на селянських господарствах, на їх дармовій праці і примітивному реманенті. Всього у 1003 маєтках за час з 1848 до 1862 р. поміщиками було вилучено щонайменше 99 995 десятин селянської польової землі з 521 189 десятин, які були в користуванні селян у 1847 р., тобто “мирську” польову селянську землю було зменшено на 19,2%. Слід підкреслити, що поміщики відбирали в селян, як правило, кращі землі – найбільш родючі, найзручніше розташовані, ближче до води і т.п., а також сінокоси. З 1848 до 1860 р. у 867 маєтках з 1122 (77,3%) поміщики замінили селянську “мирську” польову землю частково, а місцями і повністю, на іншу, звичайно, гіршу [1, 89].

Про це яскраво свідчить листування генерал-губернатора з подільським губернатором. В одному з листів генерал-губернатор писав: “Мені відомо, що в деяких повітах у поміщицьких маєтках проводиться розмежування земель в наступних видах: а) в одних маєтках поновлюються межові знаки, як між наділами селян, так і між землею економій і мирською, що зрештою без дозволу, а принаймні без відома губернського начальства поміщики робити не мають права; б) в інших маєтках проводиться заміна земель або в цілому складі, або в частині мирської на поміщицьку, що також без дозволу не допускається і нарешті; в) в тих маєтках, де наділи селян насправді були більші, ніж це показано у справжніх інвентарях, наділяються селянам наділи таких величин, які показані в інвентарях, що суперечить інвентарним правилам, оскільки відомо, що в багатьох інвентарях величина наділів показана непевно; ...мирська ж земля у цілому її складі повинна обіймати такий простір, який знаходився у користуванні селян за 6 років до введення інвентарів за виключенням тих маєтків, в котрих мирська земля була збільшена при введенні інвентарів; в останньому випадку кількість мирської землі повинна бути у такому об’ємі, який визначився інвентарем” [II, 2, 2 зв.]. Далі у своїх листах генерал-губернатор указував на недопущення до вільного розмежування селянських земель і необхідність призупинення розмежування в тих маєтках, у котрих воно проводилось. Тут же він підкреслював, що

“на основі параграфів 1 і 6 інвентарних правил... вся земля, яка була у користуванні селян за 6 років до введення інвентарних правил і показана в інвентарях як мирська, повинна бути недоторканою. І тільки невелика її частина може бути заміненою на економію за згодою селян і відома начальства”. Описуючи реакцію селян на здійснення беззаконня з боку поміщиків, генерал-губернатор писав: “...Зміни, що проводяться довільно без згоди селян, спантеличують їх, виникають невдоволення і скарги про зменшення або наділення земель гіршої якості... Був, навіть, випадок коли довільні зміни селянських земель мало не привели до серйозного безпорядку в маєтку” [II, 6].

Проте, незважаючи на вказівки і розпорядження вищих посадових осіб Південно-Західного краю, беззаконня поміщиків так чи інакше продовжувалось.

На кінець 50-х рр. XIX ст. понад 40 % поміщиків Поділля не могли успішно господарювати на кріпосницьких засадах. 12 % поміщиків, всіляко посиливши експлуатацію селян шляхом роздроблення їх дворів, при тій сприятливій умові, що кількість ревських душ зроста, ледве збільшили свої прибутки на 1 – 5 %. Іншими словами, більше половини поміщиків були об’єктивно сильніше зацікавлені в капіталістичному розвитку сільського господарства, ніж у збереженні кріпосництва. Відбувався двосторонній процес. Збільшувалось поміщицьке землеволодіння і зростала кількість поміщицької худоби та реманенту, що створювало можливість розвитку поміщицьких господарств на капіталістичних засадах. І паралельно відбувалось розшарування все більшої кількості землеробів, тобто вони перетворювались у безземельних сільськогосподарських робітників, що також сприяло розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Обезземелення селян поміщиками і посилення їх експлуатації було складовою частиною процесу первісного нагромадження капіталу, який в Росії затягувався принаймні на два століття. Чимало поміщиків Поділля, проводячи свою оранку і посилюючи експлуатацію селян, нагромаджували багатства, які були необхідні для організації капіталістичних сільськогосподарських економій. Проте чимала кількість поміщиків не багатіла, а біднішала: поміщики закладали і перезакладали свої маєтки, потрапляли в залежність до торгівельного і лихварського капіталу [1, 104, 106].

Згідно із статистичними даними, що подавав Подільський губернатор, на 1856 р. – число закладених маєтків сягало 814; сума боргу на маєтках складала 17 922 034 рублі [9, 48]. Борги не завжди спричиняли невміння господарювати. Почасти, поміщики закладали маєтки, щоб отримати гроші для подальших операцій торговельного й промислового характеру. А збільшення кількості фабрик та заводів підтверджує цей факт.

Отже, з розвитком товарно-грошових відносин у поміщицьких господарствах на Поділлі відбувалося руйнування натурального господарювання й почало використовуватись мануфактурне виробництво та вільнонаймана праця, що привело до активізації економічного життя краю та відповідних соціальних змін. Водночас розвиток поміщицьких господарств в умовах товарно-грошових відносин вимагав постійної інтенсифікації виробництва, яка стримувалась використанням панцизної праці, що не могла бути продуктивною. Це глибоке протиріччя стало одним із важливих факторів скасування кріпосного права в Росії.

Для більш повного висвітлення цієї проблеми на перспективу доцільно детальніше проаналізувати інваріантні риси поміщицького господарства, заснованого на кріпосному праві та якомога ширше охарактеризувати поміщицькі маєтки Подільської губернії.

І. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3125.

II. ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3130.

1. Барабой А. Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх у період між “інвентарною” і селянською реформами // Наукові записки Інституту історії № 12. – К.: АН УРСР. – 1958. – С. 83 – 108.

2. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: АН УРСР. – 1962. – 207 с.

3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К.: Держполітвидав. – 1954. – 452 с.

4. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 года. – Каменец-Подольский: Б.и., 1865. – 69 с.

5. Дружинин Н.М. Социально-экономическая история России // Избранные труды. – М.: Наука. – 1987. – 421 с.

6. Історія міст і сіл УРСР. У 26-ти т. Хмельницька обл. – К.: Наук. думка. – 1971. – 650 с.

7. Нариси історії Поділля // Редколегія: Баженов та ін. – Хмельницький: Б.в., 1990. – 490 с.

8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К.: АН УРСР. – 1959. – Ч.1. – 496 с.

9. Отмена крепостного права на Украине // Сборник документов и материалов. – К.: АН УССР. – 1961. – 428 с.

10. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине (в XVIII – первой половине XIX века). – М.: Наука. – 1968. – 484 с.

11. Теплицкий В. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки інституту економіки № 12. – К.: АН УРСР. – 1954. – С. 171 – 220.

12. Bobrowski T. Pamiętnik mego życia. – №.2. – Lwów: B.w., – 1909. – 640 s.

Александр Козий. Втягивание помещицких имений Подолья в систему капиталистических товарно-денежных отношений в первой половине XIX века. В статье анализируется развитие товарно-денежных отношений в помещицких хозяйствах Подолья и характеризуются его социально-экономические последствия. Указано на возникновение в процессе этого развития глубокого противоречия, которое стало одним из важных факторов отмены крепостного права в России.

Ключевые слова: помещики, земельный надел, помещицкие имения, товарно-денежные отношения, Подольская губерния, крепостничество, крестьяне.

Oleksandr Kozii. Involvement of squire estates of the Podolya in the system of capitalist goods-money relations in the first half the XIXth century. The development of goods-money relations in the squire economies of Podolya is analysed in the article and its socio-economic consequences are characterized. It is indicated on the origin in the process of this development of deep contradiction, which is reasoned by one of important factors of serfdom abolition in Russia.

Key words: squires, landed parcel of land, squire estates, commodity-money relations, the Podolskaya guberniya, serfdom, peasants.